

MARCIN ŁUKASZ MAJEWSKI

 <https://orcid.org/0000-0003-4483-6136>

OŚRODEK BADAŃ NAD KULTURĄ ORMIAŃSKĄ W POLSCE
POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI

NOWA PRACA O DIASPORZE ORMIAŃSKIEJ W IMPERIUM OSMAŃSKIM

(HENRY R. SHAPIRO, *THE RISE OF THE WESTERN ARMENIAN DIASPORA
IN THE EARLY MODERN OTTOMAN EMPIRE: FROM REFUGEE CRISIS
TO RENAISSANCE*, EDINBURGH UNIVERSITY PRESS, EDINBURGH 2022)

Abstrakt: Recenzja stanowi omówienie najnowszej książki Henry’ego R. Shapiro na temat diaspory ormiańskiej w Imperium Osmańskim w okresie wczesnonowożytnym.

Słowa kluczowe: Ormianie, Imperium Osmańskie, Henry R. Shapiro

Intensywny rozwój badań armenologicznych zaowocował w ostatnich latach wieloma interesującymi pracami dotyczącymi dziejów Armenii i diaspory ormiańskiej. Wśród licznie wydawanych tytułów w sposób zdecydowany dominują prace na temat historii Armenii i społeczności ormiańskich w starożytności i średniowieczu oraz prace ogniskujące się wokół dziejów Ormian w XX wieku¹.

¹ Z ważniejszych prac dotyczących tej tematyki, które ukazały się w ostatnich latach, należy wymienić trzytomowe dzieło Sety B. Dadoyan, zob. eadem, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 1-3, London 2011-2014, oraz wydaną przez tę autorkę w ramach serii *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* książkę *Islam in Armenian Literary Culture. Texts, Contexts, Dynamics* (Lovanii 2021). Najnowszą pozycją traktującą o dziejach Ormian w XX wieku jest interesująca monografia Ariego Sekeryana, zob. idem, *The Armenians and the Fall of the Ottoman Empire: After Genocide, 1918-1923*, Cambridge 2023. Omówienie niektórych anglojęzycznych prac z zakresu armenistyki, które ukazały się niedawno,

W porównaniu z dwoma wymienionymi blokami tematycznymi liczba opracowań dotyczących dziejów społeczności ormiańskich w okresie wczesnonowożytnym jest znikoma, co stanowi dotkliwą lukę w historiografii. Nikłe zainteresowanie historią Ormian w tej epoce może zaskakiwać, ponieważ potencjalni badacze dysponują niezwykle bogatym zasobem źródeł do tego okresu, obejmującym zarówno kroniki, akta sądowe, księgi kupieckie, jak i listy prywatne.

Bez wątpienia jednym z najslabiej przebadanych problemów dotyczących szeroko pojętych dziejów Ormian jest historia diaspory ormiańskiej zamieszkującej Anatolię i zachodnie prowincje Imperium Osmańskiego w okresie wczesnonowożytnym. Diaspora ta przez wieki pozostawała jedną z najliczniejszych i najważniejszych diaspor ormiańskich. W XIX wieku była nawet liczniejsza od populacji ormiańskiej zamieszkującej ziemię osmańskiej Armenii². Jej przedstawiciele odgrywali również istotną rolę w życiu gospodarczym rozległego państwa. Politycznym, religijnym, gospodarczym, a przede wszystkim kulturalnym centrum osmańskich Ormian był Stambuł. Dotychczasowe badania koncentrowały się głównie na schyłkowym okresie istnienia tej diaspory, zdecydowanie mniej miejsca poświęcając jej genezie i rozwojowi³.

Tę dość istotną lukę w historiografii wypełnił ostatnio Henry R. Shapiro – obecnie wykładowca na Wydziale Badań nad Islamem i Bliskim Wschodem Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. Recenzowana praca jest jego rozprawą doktorską, obronioną na Wydziale Historii Uniwersytetu w Princeton. Została wydana przez Edinburgh University Press w ramach nowej, ciekawej serii wydawniczej: *Non-Muslim Contributions to Islamic Civilisation*⁴.

Książka składa się z dwóch części. W części pierwszej, poświęconej migracji Ormian ze wschodnich wilajetów Imperium Osmańskiego do jego zachodniej części i związanym z tym kryzysem uchodźczym, znalazły się trzy rozdziały. W rozdziale pierwszym autor omawia kryzys we wschodnich prowincjach Imperium Osmańskiego na początku XVII wieku wywołany powstaniem *dżelalich*.

przedstawia Jakub Osiecki w artykule *Omówienie wybranych angielskojęzycznych publikacji armenistycznych z roku 2020* („Lehahayer”, 8, 2021, s. 249-255).

² M. Nichanian, *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, Kęty 2020, s. 27.

³ W ogólnych zarysach dzieje Ormian od pierwszych wzmianek po XX wiek zostały przedstawione w monografiach wydanych w ramach serii *Historic Armenian Cities and Provinces*, pod redakcją Richarda G. Hovannisian. W trzynastotomowej serii poza opracowaniem dziejów Ormian w miastach i prowincjach historycznej Wielkiej i Małej Armenii znalazły się także trzy tomy poświęcone Ormianom zamieszkałym w zachodnich prowincjach Imperium Osmańskiego, zob. *Armenian Constantinople*, red. R. G. Hovannisian, S. Payaslian, Costa Mesa 2010; *Armenian Smyrna / Izmir*, red. R. G. Hovannisian, Costa Mesa 2012; *Armenian Communities of Asia Minor*, red. R. G. Hovannisian, Costa Mesa 2014.

⁴ Recenzowana książka jest drugą pozycją, która ukazała się w ramach tej serii. Pierwszą było niezwykle interesujące studium prozopograficzne autorstwa Efraima Leva o medykach żydowskich w świecie islamu od IX do XVI wieku, zob. E. Lev, *Jewish Medical Practitioners in the Medieval Muslim World: A Collective Biography*, Edinburgh 2022.

W rozdziale drugim przedstawia przebieg dramatycznych wydarzeń w Kemahu – mieście położonym w starożytnej ormiańskiej prowincji Daranalik, ze względu na liczne klasztory zwanej też Doliną Monasterów. Rozdział trzeci to omówienie losów Ormian po ich przesiedleniu z Kemahu do miasteczka Rodosto (Tekirdag) w Tracji i kryzysu uchodźczego wywołanego przez ich nagły napływ.

Część druga rozprawy została poświęcona integracji ormiańskich uchodźców i odrodzeniu ich kultury w nowym miejscu zamieszkania. Znalazły się w niej trzy rozdziały. Rozdział pierwszy został poświęcony Grigorowi Daranaghce-mu (orm. Գրիգոր Դարանաղացի) oraz kryzysowi przywództwa i infrastruktury w zachodniej diasporze ormiańskiej na początku XVII wieku. Dwa kolejne omawiają działalność Eremii Czelebiego Keumurdżjana (orm. Երեմիա Չեղեբի Էյմուրձյան; tur. Eremya Çelebi Kōmürçiyān) – wybitnego intelektualisty ormiańskiego, wywodzącego się z zachodnio-ormiańskiej diaspory. Pierwszy z nich dotyczy powstania zachodnioormiańskiej tradycji intelektualnej, drugi zaś porusza kwestie ormiańsko-tureckiego ruchu translacyjnego w osmańskim Stambule.

Praca zawiera również zakończenie, bibliografię, indeks osobowo-geograficzny, spis ilustracji, uwagi na temat transliteracji, skrótów i tłumaczeń oraz podziękowania.

Recenzowana publikacja jest pracą źródłową, a liczba wykorzystanych źródeł jest imponująca. Autor przeprowadził skrupulatną kwerendę w siedmiu bibliotekach i jednym archiwum: Archiwum Premiera w Stambule, Bibliotece Rękopisów Süleymaniye tamże, Bibliotece Uniwersytetu w Lejdzie, Francuskiej Bibliotece Narodowej w Paryżu, Instytucie Dawnych Rękopisów im. Mesropa Masztoca Matenadaran w Erywanii, w Bibliotece Rękopisów Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie oraz bibliotekach mechitarystów w Wiedniu i w Wenecji. Wykorzystał również pokaźną liczbę źródeł opublikowanych: tureckich i arabskich (24 pozycje), ormiańskich (48 pozycji) oraz greckich (15 pozycji).

Uwagę zwraca także wykorzystana literatura przedmiotu świadcząca o znakomitej orientacji autora w badanych zagadnieniach. W swej książce uwzględnił aż 255 pozycji w językach ormiańskim, tureckim, greckim oraz zachodnioeuropejskich.

Głównym celem autora było ukazanie, jak niestabilność polityczna we wschodniej Anatolii, na Kaukazie oraz w Cylicji wpłynęła na masową migrację Ormian z historycznych ośrodków ich kultury do bezpieczniejszych (zachodnich) części Imperium Osmańskiego. Shapiro proponuje przy tym nowe spojrzenie na ormiańskie dziedzictwo kulturowe. Podczas gdy zdecydowana większość armenologów szczególny nacisk kładzie na doniosłą rolę Kościoła ormiańskiego jako strażnika ormiańskiej spuścizny kulturalnej, Shapiro – nie negując roli tej instytucji – skupia się na obserwacji przemian zachodzących w kulturze Ormian, która przez zachodzącą wymianę kulturową doprowadziła do powstania swoistej hybrydy kulturowej. Konsekwencją takiego podejścia jest szerokie spojrzenie na społeczność ormiańską Imperium Osmańskiego. Za Ormian autor

uważa wszystkich skupionych wokół ormiańskiego etnonimu, czyli innymi słowy wszystkich, którzy sami uważali siebie za Ormian. Shapiro dostrzega zróżnicowanie tej społeczności, składającej się zarówno z wyznawców Kościoła zwanego obecnie apostołskim, jak i Ormian będących pod wpływem Kościoła katolickiego. Zauważa również wielojęzyczność Ormian, którzy w życiu codziennym posługiwali się nie tylko językiem ormiańskim, ale również tureckim lub kilkoma językami jednocześnie. Autor słusznie nie postrzega ormiańskich poddanych sułtana jako społeczności zamkniętej w etniczno-religijnym getcie, ale jako grupę wchodzącą w szerokie interakcje ze światem nieormiańskim. Odczuwanie przez część Ormian wspólnoty z ich greckimi i muzułmańskimi sąsiadami przy jednoczesnej świadomości więzi kulturowych łączących ich z innymi Ormianami imperium jest dla autora okazją do przedstawienia zmian zachodzących w ormiańskiej tradycji i kulturze pod wpływem interakcji z nieormiańskimi sąsiadami.

Shapiro podjął się niezwykle trudnego pod względem badawczym przedsięwzięcia. Choć literatura dotycząca powstania *dżelalich* jest obfita, nie zwraca ona szczególnej uwagi na wywołane nimi wielkie ruchy migracyjne⁵. Jak zauważa sam autor, wielki exodus Ormian ze wschodniej Anatolii był wspominany przez badaczy dziejów Imperium Osmańskiego jedynie marginalnie. Większość osmanistów posiada więc nikłą świadomość katastrofalnego wręcz wpływu rewolty na społeczność ormiańską na Wschodzie. Na poszerzenie tej świadomości nie wpłynęły badania historyków bazujących na źródłach ormiańskich, głównie z powodu istniejącej bariery językowej. Książka Shapiro umiejętnie łączy obie narracje historyczne, przy czym nie jest jedynie streszczeniem poglądów innych badaczy. Dzięki posiadanym kompetencjom badawczym, przede wszystkim osmanistycznym i armenistycznym, autor swobodnie porusza się w bogatym materiale źródłowym. Podczas gdy źródła osmańskie skupiają się przede wszystkim na wymierzonych w *dżelalich* kampaniach militarnych, źródła ormiańskie koncentrują się na cierpieniach ludności cywilnej. Połączenie przez autora tych dwóch narracji nie tylko stanowi pomost między dwoma tradycjami historiograficznymi, ale pozwala spojrzeć na powstanie *dżelalich* z o wiele szerszej perspektywy, niż miało to miejsce dotychczas.

W kontekście badań osmanistycznych wątek poruszony przez Shapiro przyczynia się do pełniejszego ukazania obrazu wydarzeń we wschodnich prowincjach Imperium Osmańskiego, w kontekście badań armenologicznych zaś umożliwia lepsze zrozumienie wielkiego ruchu migracyjnego i emigracyjnego Ormian

⁵ Na temat powstania *dżelalich* zob. H. Inalcik, *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700*, „Archivum Ottomanicum”, 6, 1980, s. 283-337; W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020 / 1591-1611*, Berlin 1983; K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca 1994; S. White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge 2011; O. Özel, *The Reign of Violence: The Celalis c. 1550-1700*, w: *The Ottoman World*, red. C. Woodhead, London 2011, s. 184-202.

na początku XVII wieku. Aby w pełni ukazać znaczenie i konsekwencje tych wydarzeń, Shapiro charakteryzuje ormiańskich uchodźców z Kemahu. Przedstawia rys historyczny tego regionu, jego znaczenie w historii i kulturze Ormian oraz opisuje dramatyczne wydarzenia towarzyszące powstaniu *dżelalich*. Następnie przedstawia pierwsze trudne lata ormiańskich uchodźców w nowych miejscach osiedlenia.

Na obiekt szczegółowej analizy Henry Shapiro wybrał Rodosto (obecnie Tekirdag) – miasto w Tracji, położone 140 km od Stambułu. Wybór ten został podyktowany nie tylko faktem osiedlenia się w nim wielu rodzin ormiańskich z Kemahu z jednym z bohaterów tej opowieści – Grigorem Daranaghcyem – na czele, ale również tym, że w dobie wczesnonowożytnej Rodosto było ważnym ośrodkiem handlowym. Bliskość stolicy sprawiała, że to właśnie w nim gromadzono zboże przeznaczone do aprowizacji stolicy. Było również ważnym ośrodkiem tranzytowym między innymi żelaza, sprowadzanego z Samokova, i ryżu, który do Stambułu trafiał z Płowdiw. Przede wszystkim jednak aż do początków XVII wieku Rodosto nie posiadało licznej i silnej społeczności ormiańskiej. Po drugie zachowała się niezwykle pokaźna ilość źródeł do dziejów tej miejscowości w epoce wczesnonowożytnej. Autor korzysta z rejestrów sądu osmańskiego, obejmujących lata 1546-1808, rejestrów katastralnych oraz niezwykle świadectwa z epoki – kroniki Grigora Daranaghcego, który pełnił później funkcję ormiańskiego biskupa tego miasta.

Wybór konkretnego, do tego prowincjonalnego, ośrodka na przedmiot studiów może sprawiać wrażenie, że autor przedstawia studium mikrohistoryczne, ukazując dzieje Ormian po wielkim ruchu migracyjnym w konkretnej miejscowości i w określonych ramach czasowych. W rzeczywistości jednak jest to jedynie pretekst do ukazania szerszych, ponadregionalnych zjawisk, zachodzących w wielu miastach imperium. Wybór ten został dobrze przemyślany, a argumentacja stojąca za nim jest logiczna i przekonująca.

Tytuł rozdziału, w którym Shapiro przedstawia adaptację ormiańskich uchodźców w nowym mieście zamieszkania, jest wymowny – *Ormiański kryzys uchodźczy w osmańskim Rodosto (Tekirdagu)*. Gdy patrzymy na ruchy migracyjne poprzednich stuleci jedynie jak na przemieszczenie pewnej grupy ludności z jednego miejsca do drugiego, to przymusową migrację i związane z nią konsekwencje powszechnie wyobrażamy sobie jako zjawisko powstałe w XX wieku. Nie zdajemy sobie sprawy, że podobnie jak dziś, nagły napływ dużej grupy ludzi powodował zjawiska charakterystyczne dla kryzysu uchodźczego: przeludnienie, kłopoty lokalowe, konflikty z rodzimą ludnością. Shapiro na przykładzie Rodosto i uchodźców ormiańskich pokazuje, że analogiczne zjawiska występowały także w epoce wczesnonowożytnej.

Autor dużo miejsca poświęca trudnościom adaptacyjnym społeczności ormiańskiej. Omawia problemy mieszkaniowe i konflikty z muzułmańskimi i greckimi mieszkańcami miasta. Zarysowuje tym samym tło pod kolejny badany przez

siebie problem, czyli przyjmowanie przez Ormian strategii przeżycia. Napotykanie przez uchodźców trudności prowadziły bowiem do prób ukrycia przez niektórych z nich tożsamości ormiańskiej. Shapiro zwraca uwagę, że w pierwszych latach po przybyciu do Rodosto odnotowywano wśród uchodźców liczne przypadki konwersji na islam. Łączy to ze spotykającymi Ormian szykanami oraz kłopotami w ułożeniu sobie życia w obcym miejscu. Przekonująco udowadnia, że w późniejszym czasie, kiedy społeczność ormiańska okrzepła i się zorganizowała, konwersje ustały. Wskazuje również jeszcze inną metodę maskowania ormiańkości: przyjmowanie przez niektórych uchodźców miejscowych zasad ubioru (dress code). Upodabnianie się do muzułmanów pod tym względem pozwalało nowym przybyszom wtopić się w otoczenie i unikać szykan. Zaznaczyć jednak należy, że zjawisko to nie było charakterystyczne jedynie dla Ormian, czy szerzej rzecz ujmując: dla chrześcijan osiadłych w zachodnich prowincjach imperium. We wschodniej Anatolii oraz na Kaukazie niektóre Ormianki przejmowały obyczaje swych muzułmańskich sąsiadek i podobnie jak one, zakrywały swoje twarze⁶.

Wnikliwa analiza autora pozwoliła nie tylko na wprowadzenie nowych wątków do historiografii osmańskiej diaspory Ormian, ale również sprostowania tez wcześniejszych badaczy. Na przykład dzięki kwerendzie przeprowadzonej w aktach sądu osmańskiego Shapiro zdołał zweryfikować pogląd o pojawieniu się Ormian w Rodosto dopiero w 1605 roku. Udowodnił, że początek osadnictwa ormiańskiego w tym mieście sięga już końca XVI wieku, choć w porównaniu z pierwszymi dekadami XVII stulecia jego skala była niewielka.

Rozważania nad wielkim uchodźstwem Ormian i trudnościami adaptacji w nowym miejscu osiedlenia prowadzą autora do postawienia pytania, czy owa migracja stanowiła krytyczny moment w ormiańskiej i osmańskiej historii. Próbując udzielić odpowiedzi, podkreśla zmiany demograficzne, które zaszły w miastach zachodniej części imperium. Jako przykład podaje Stambuł, który do początków XVII wieku nie posiadał znaczącej populacji ormiańskiej. Podczas gdy w pierwszych latach po podboju osmańskim Ormianie stanowili mniej niż 3% mieszkańców tego miasta, to w połowie XIX było ich aż 22%⁷. Wzrost, który się dokonał, był konsekwencją migracji z początków XVII wieku, z czego – jak podkreśla autor – zdawali sobie sprawę również współcześni. Przywołuje tu między innymi opinię Symeona Lehacego, dla którego związek powstania *dżelalich* i exodusu Ormian z ich ojczystej ziemi na zachód ze wzrostem ormiańskiej populacji

⁶ S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London–New York 2013, s. 112.

⁷ O zaludnieniu Stambułu bezpośrednio po osmańskim podboju zob. H. Inalcik, *The Survey of Istanbul 1455: The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Istanbul 2010.

Stambułu był oczywisty⁸. Shapiro podaje zresztą jeszcze inny dowód: zwraca uwagę na to, że w tekstach ormiańskich powstałych do początków XVII wieku Stambuł nazywany był przez Ormian obcą ziemią. Zmiana, która nastąpiła w pierwszych dekadach XVII stulecia, jest jego zdaniem aż nadto wymowna.

Shapiro podkreśla, że migracja przyniosła nie tylko zmiany demograficzne, ale przede wszystkim kulturowe. Pobudziła bowiem kulturę i rozwój intelektualny ormiańskich elit, co znajduje swoje odzwierciedlenie w liczbie manuskryptów powstałych w epoce wczesnonowożytnej. Jako przykład autor podaje dane obliczone na podstawie zbiorów Matenadaranu. Na 509 manuskryptów zgromadzonych tam rękopisów pochodzenia stambulskiego mniej niż 10 powstało przed 1600 rokiem. Prowadzi to autora do wniosku, że to, co często jest określane jako renesans twórczości literackiej Ormian stambulskich w XVII wieku, powinno w istocie być nazywane jej narodzinami. Trudno się z tym wnioskiem nie zgodzić. Swoje twierdzenie Shapiro podpira także faktami z życia religijno-społecznego. Jako przykład podaje przypadający na wiek XVII rozwój patriarchatu ormiańskiego w Stambule, który z organizacji o charakterze lokalnym urósł do wielkiego centrum religijnego, obejmującego swą jurysdykcją obszar od Rumelii do Tokatu. Przemiany te były możliwe dzięki zwiększeniu populacji ormiańskiej złożonej między innymi z bogatych i wpływowych Ormian, którzy stali się katalizatorami awansu patriarchatu.

Choć Shapiro koncentruje swoją uwagę na Rodosto oraz Stambule, to nie traci z pola widzenia innych ważnych ośrodków miejskich w zachodniej części Imperium Osmańskiego. Identyczne zmiany demograficzne i przede wszystkim kulturowe dostrzega także w Izmirze, Balikesirze i Izmicie.

Podczas gdy pierwsza część książki stanowi syntetyczne ujęcie przemian kulturowych, które zaszły w społeczności ormiańskiej w wyniku migracji, druga ilustruje to zjawisko na przykładzie biografii wspomnianych wyżej dwóch wybitnych postaci ormiańskiego świata intelektualnego XVII wieku. Nadany przez Shapiro tej części rozprawy tytuł – *Integracja i odrodzenie* – bardzo dobrze oddaje przemiany, które zaszły w ormiańskiej kulturze w ciągu kilku pierwszych dekad XVII wieku. Analizując twórczość i działalność obu uczonych, autor pokazuje stopniowe wrastanie Ormian i ich kultury w nowe miejsce osiedlenia. Najciekawsza jest przy tym przeprowadzona przez niego analiza językowa ich dzieł.

Shapiro dostrzega, że Grigor Daranaghcy – przesiedleńca – posługiwał się klasycznym językiem ormiańskim, czasami wtrącając kolokwializmy rodem

⁸ Opisując Stambuł w początkach XVII wieku, Symeon Lehacy stwierdził: „Było tu tylko osiemdziesiąt miejscowych domów [Ormian], ale przyjezdnych i uchodźców w Stambule, Galacie i Skutari było ponad 40 tysięcy. Ponieważ dzielali z tamtej strony [Azji] zniszczyli ich domy, zostali wypędzeni i osiedlili się tutaj” (S. Lehacy, *Zapiski podróżne*, tłum. i oprac. H. Mamikonyan, Kraków 2022, s. 65).

z języka mówionego, niezwykle rzadko zaś posługiwał się językiem tureckim zapisywanym za pomocą alfabetu ormiańskiego (ormiańsko-tureckim).

W przeciwieństwie do niego Eremia Czelabi Keumurdżijan – już urodzony w Stambule wnuk uchodźcy – łączył wielką spuściznę klasycznej literatury ormiańskiej z tradycją literatury osmańskiej. Nie tylko był pierwszym Ormianinem piszącym o historii Imperium Osmańskiego na podstawie źródeł osmańskich, ale także jako pierwszy wprowadził do ormiańskiej literatury osmańską historiografię, czyli patrzenie na wydarzenia z punktu widzenia państwa, panegirystyczny ton wobec niego oraz datację według muzułmańskiego kalendarza. Był przy tym dwujęzyczny i swoje dzieła pisał zarówno w języku ormiańskim, jak i ormiańsko-tureckim. Przeprowadzona przez Shapiro analiza dzieł Keumurdżijana prowadzi do ciekawych obserwacji. Autor dostrzega, że ten ormiański intelektualista stosował pewne zabiegi w zależności od odbiorców. Najbardziej widoczne jest to w jego tłumaczeniach klasycznych świeckich dzieł ormiańskich na język ormiańsko-turecki. Były to bowiem nie tyle dokładne tłumaczenia, ile adaptacje. Na przykład do dzieła Mojżesza z Chorenu pod tytułem *Historia Armenii* dodał rozdziały o dynastiach Bagratydów i Rubenidów. Czynił tak, ponieważ pisał je z myślą o muzułmańskiej elicie intelektualnej i zależało mu na jak najpełniejszym zaprezentowaniu dziejów Ormian. Podobnie było w przypadku datacji. Za każdym razem, gdy poruszał wątki historii ormiańskiej, datował wydarzenia według kalendarza ormiańskiego, natomiast wydarzenia z historii osmańskiej podawał zgodnie z erą hidżry. Shapiro przedstawia znacznie więcej przykładów ilustrujących przemianę kulturową, która zaszła w kulturze ormiańskiej w wyniku przymusowej migracji.

Bez wątpienia praca Henry'ego R. Shapiro wypełnia lukę w historiografii oraz przynosi nowe, ciekawe ustalenia. Zachęca również do stawiania kolejnych pytań badawczych. Z pewnością książka wywoła dyskusję w środowisku zarówno osmanistów, jak i armenologów i przyczyni się do zwiększenia zainteresowania badaniami nad społecznością ormiańską w epoce wczesnonowożytnej w takich osmańskich miastach jak na przykład Tokat. Być może skłoni badaczy również do prześledzenia innego kierunku migracji Ormian wywołanego powstaniem *dżelalich*, mianowicie do Polski. Shapiro przywołuje w swej książce wiele źródeł, które jako jeden z głównych kierunków ucieczki Ormian z terenów objętych powstaniem wymieniają Rzeczpospolitą⁹.

⁹ Problem ten sygnalizowała Piruz Mnatsakanyan, zob. eadem, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Jagiellońskim w 2015 roku, s. 88, 98, 120.

Bibliografia

Źródła drukowane

Lehacy S., *Zapiski podróżne*, tłum. i oprac. H. Mamikonyan, Kraków 2022

Opracowania

- Armenian Communities of Asia Minor*, red. R. G. Hovannisian, Costa Mesa 2014
- Armenian Constantinople*, red. R. G. Hovannisian, S. Payaslian, Costa Mesa 2010
- Armenian Smyrna / Izmir*, red. R. G. Hovannisian, Costa Mesa 2012
- Barkey K., *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca 1994
- Dadoyan S. B., *Islam in Armenian Literary Culture. Texts, Contexts, Dynamics*, Lovanii 2021, <https://doi.org/10.2307/j.ctv1vwbt5g>
- Dadoyan S. B., *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 1-3, London 2011-2014
- Faroghi S., *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, London–New York 2013
- Griswold W. J., *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020 / 1591-1611*, Berlin 1983
- Inalcik H., *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700*, „Archivum Ottomanicum”, 6, 1980, s. 283-337
- Inalcik H., *The Survey of Istanbul 1455: The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Istanbul 2010
- Lev E., *Jewish Medical Practitioners in the Medieval Muslim World: A Collective Biography*, Edinburgh 2022, <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474483971.001.0001>
- Mnatsakanyan P., *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, Kraków 2015, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. K. Stopki
- Nichanian M., *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, Kęty 2020
- Osiecki J., *Omówienie wybranych angielskojęzycznych publikacji armenistycznych z roku 2020*, „Lehahayer”, 8, 2021, s. 249-255, <https://doi.org/10.12797/LH.08.2021.08.11>
- Özel O., *The Reign of Violence: The Celalis c. 1550-1700*, w: *The Ottoman World*, red. C. Woodhead, London 2011, s. 184-202
- Sekeryan A., *The Armenians and the Fall of the Ottoman Empire: After Genocide, 1918-1923*, Cambridge 2023, <https://doi.org/10.1017/9781108921817>
- Shapiro H. R., *The Rise of the Western Armenian Diaspora in the Early Modern Ottoman Empire. From Refugee Crisis to Renaissance*, Edinburgh 2022, <https://doi.org/10.1515/9781474479622>
- White S., *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge 2011, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511844058>

Marcin Ł. Majewski, *A new monograph on the Armenian diaspora in the Ottoman Empire (Henry R. Shapiro, The Rise of the Western Armenian Diaspora in the Early Modern Ottoman Empire: From Refugee Crisis to Renaissance, Edinburgh University Press, Edinburgh 2022)*

Abstract: The review discusses Henry R. Shapiro's latest book on the Armenian diaspora in the Ottoman Empire in the early modern period.

Keywords: Armenians, Ottoman Empire, Henry R. Shapiro

Մարչին Լ.Մաևսկի, Նոր աշխատություն Օսմանյան կայսրությունում հայկական սփյուռքի մասին (Henry R. Shapiro, The Rise of the Western Armenian Diaspora in the Early Modern Ottoman Empire: From Refugee Crisis to Renaissance, Edinburgh University Press, Edinburgh 2022)

Համառոտագիր. Գրախոսությունը քննարկում է Հենրի Ռ. Շապիրոյի վերջին գիրքը՝ նվիրված նորագույն պատմության շրջանում Օսմանյան կայսրությունում հայկական սփյուռքի պատմությանը:

Բանալի բառեր. Հայեր, Օսմանյան կայսրություն, Հենրի Ռ. Շապիրո